

ALEKSANDRA WAGNER

ZAUFAĆ MEDIOM?

Analiza mechanizmów samoopisu prasy
w sytuacjach kryzysowych

NOMOS

ZAUFAC' MEDIOM?

ALEKSANDRA WAGNER

ZAUFAC' MEDIOM?

Analiza mechanizmów samoopisu prasy
w sytuacjach kryzysowych

NOMOS

© 2010 Copyright by Aleksandra Wagner & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. dr hab. Tomasz Goban-Klas
dr hab. Ignacy S. Fiut

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja wydawnicza: Magdalena Pawłowicz
Redakcja techniczna: Pracownia Edytorska MP
II korekta: Dorota Trzcinka
Projekt okładki: Kaja Solecka

ISBN 978-83-7688-033-4

KRAKÓW 2010

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Podziękowania	7
Słowo wstępne	9
Rozdział I. Podejście systemowe w naukach społecznych	15
1.1. Semantyka systemu w świetle teorii systemowej Niklasa Luhmanna	19
1.2. Media jako system autopojetyczny	25
1.3. Reprezentacje społeczne a semantyka systemu	36
Rozdział II. Zaufanie w perspektywie teoretycznej	51
2.1. Zainteresowanie zaufaniem w naukach społecznych	51
2.2. Zaufanie systemowe	55
2.3. Zaufanie – przyjęta definicja	77
Rozdział III. Od perspektywy władzy do optyki gospodarstw domowych – przemiany prasy w Polsce po 1989 roku	85
3.1. System medialny PRL-u	86
3.2. Przeobrażenia systemu prasowego w latach 90.	91
3.3. Prasa polska w latach 1999–2006	100
3.4. Miejsce prasy we współczesnym systemie komunikowania masowego	113
3.5. Deklarowane zaufanie do prasy w Polsce po 1989 roku w badaniach sondażowych – charakterystyka trendów	119
3.6. Szczegółowe pytania i hipotezy badawcze	124
3.7. Zastosowane metody badawcze	127

Rozdział IV. Reprodukowanie zaufania. Prasa o sobie w warunkach wzrastającej niepewności i ryzyka	135
4.1. Polskie kodeksy prasowe jako element samoopisu systemu medialnego	135
4.2. Podstawowe wartości polskiego systemu medialnego	138
4.3. O lepsze jutro: rok 1989 – dominacja wiarygodności inferowanej	153
4.4. Problem odpowiedzialności. Prawo do informacji a bezpieczeństwo państwa. Afera Oleksego	175
4.5. Zachwiana spójność normatywna. Afera Rywina	194
4.6. Swoi czy obcy? Prasa w obliczu lustracji	227
Rozdział V. Między Scyllą a Charybdą. Reprezentacje społeczne mediów i prasy w samoreferencyjnym dyskursie prasowym w latach 1989–2007	245
5.1. Społeczna reprezentacja mediów w tekstach „Gazety Wyborczej” i „Rzeczpospolitej” w 1989 roku	246
5.2. Reprezentacja społeczna mediów w artykułach – afery Oleksego	249
5.3. Społeczna reprezentacja mediów – afera Rywina	254
5.4. Struktura reprezentowania mediów: media a odwołany ingres arcybiskupi Stanisława Wielgusa	256
5.5. Podsumowanie	263
Zakończenie	265
Literatura	271
Spis rysunków	283
Spis tabel	284
Aneks	285
Indeks osobowy	291
Summary: Should We Trust the Media? An Analysis of Press Self-Description in Crisis Situations	293

PODZIĘKOWANIA

Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Marianowi Niezgodzie za wsparcie merytoryczne w pracy nad niniejszą książką, wiele cennych uwag i wskazówek oraz dr Marii Świątkiewicz-Mośny za uważną lekturę jej pierwszej wersji.

Dziękuję także Panu Profesorowi Piotrowi Sztompce za inspirujące pytania i komentarze oraz Panu Profesorowi Krzysztofowi Podemskiemu za zwrócenie uwagi na kwestie związane z analizą danych.

Cenną pomocą były dla mnie uwagi Recenzentów: Profesora Ignacego Fiuta oraz Profesora Tomasza Goban-Klasa – dziękuję za wnikliwą lekturę, wskazówki oraz inspirujące dyskusje dotyczące funkcjonowania prasy w Polsce.

Książka nie ukazałaby się bez zaangażowania i cierpliwej pomocy Redaktorów Wydawnictwa NOMOS. Jestem im za to bardzo wdzięczna.

Wreszcie, szczególne podziękowania winna jestem moim Najbliższym – Mężowi i Rodzicom. Stworzyli mi komfortowe warunki pracy, wielokrotnie okazywali wsparcie i zawsze zachęcali do realizowania pasji.

Im właśnie dedykuję tę książkę.

SŁOWO WSTĘPNE

Jest pewien aspekt systemów należący do sfery samoopisu systemu. Dla socjologa zawsze pojawia się tu pytanie, jak dalece można za tym samoopisem podążać, do jakiego stopnia należy się z nim liczyć

Niklas Luhmann, *Reality of Mass Media*

Zmiana ustroju, która dokonała się w Polsce w 1989 roku, rozpoczęła wielowymiarowy proces przemian społecznych. Przyjęcie idei demokracji i społeczeństwa obywatelskiego jako horyzontu wyznaczającego kierunek transformacji miało swoje konsekwencje we wszystkich obszarach życia społecznego. Jednym z pierwszych, w którym były one widoczne, było komunikowanie publiczne i jego środki, a ściślej prasa, tu bowiem zmiany nastąpiły niemalże od razu, podczas gdy na reformę mediów elektronicznych trzeba było poczekać.

Prasa rozumiana jako media drukowane stanowi najbardziej pierwotny system komunikowania masowego. Jej linearność, logika „galaktyki Gutenberga”, w sposób naturalny predestynuje ją do bycia obszarem racjonalnej refleksji, argumentacji, dzielenia i kształtowania opinii. Dynamiczne zmiany, którym poddają się media elektroniczne, i idące za tym zmiany modelu recepcji komunikatów (Niezgodna 2000), nie pozostają jednak bez wpływu na segment mediów drukowanych. Zmiany są wielowymiarowe i powiązane ze sobą. Początkowy proces zbierania informacji determinowany jest etapem końcowym – odbiorem – choćby poprzez przyjęcie kryteriów określania tego, co jest informacją, a co nią nie jest. Odbiorca zmienia się pod wpływem technologii przekazu, zmienia się jego wrażliwość, proces odbioru itp. Przemianom ulega nie tylko forma medium jako skutek nowych technologii, lecz także podstawowa relacja

między odbiorcą a nadawcą. Taką relacją jest także relacja zaufania. Złożoność współczesnego świata sprawia, że badacz mediów staje przed wyzwaniem niezwykle złożonego obszaru i wielością perspektyw. Bogactwo literatury dotyczącej mediów pokazuje, jak bardzo współczesnych ludzi fascynuje ten stworzony przez nich samych, a jednak żyjący własnym życiem fenomen komunikacji zapośredniczonej. Medioznawstwo jest interdyscyplinarne, korzysta z osiągnięć wielu dziedzin nauki i różnych paradygmatów. Pojawia się pytanie o to, czy zaufanie wobec współczesnej prasy jest w ogóle kategorią znaczącą. Punktem wyjścia niniejszej pracy jest bowiem zaobserwowany fenomen stabilnego poziomu zaufania, jakie od kilkunastu lat deklarują Polacy wobec mediów, niezależnie od kryzysu zaufania, który dotknął inne instytucje życia publicznego (por. Eurobarometr, World Value Survey CBOS). Poszukiwanie mechanizmów funkcjonalnych odpowiedzialnych za generowanie tego zaufania w sposób naturalny kieruje moją uwagę w stronę paradygmatu funkcjonalno-strukturalnego.

W niniejszej książce przyjmuję perspektywę ujęcia mediów jako całości, w ramach której, poprzez różne struktury¹, realizowane są określone funkcje. Sięgam więc do teorii systemu medialnego Niklasa Luhmanna, opublikowanej w 1996 roku w pracy *Die Realität der Massenmedien*. Media przedstawione są w niej jako kolejny subsystem społeczny, zgodnie z założeniami oryginalnej teorii systemów społecznych (por. Luhmann 2007). Zaczerniętą z niej kategorię semantyki systemu zestawiam z teorią reprezentacji społecznych. Pojęcie „reprezentacje społeczne” wprowadził Serge Moscovici w 1961 roku w pracy *La psychanalyse, son image et son public* i rozwinął w artykule *Attitudes and opinions*, opublikowanym w „Annual Review of Psychology” w 1963 roku. Od lat 60. teoria zyskała wielu kontynuatorów i rozwija się w różnych kierunkach. W Polsce teorię reprezentacji społecznych wykorzystał w praktyce Cezary Trutkowski, prowadząc badania w obszarze polityki. Do teorii tej nawiązywała także Mirosława Marody, a do klasycznej koncepcji reprezentacji kolektywnych Durkheima – między innymi Piotr Sztompka.

¹ Struktury takie „cechują się odpornością na tendencję do natychmiastowego zaniku”, która charakteryzuje systemy i służy wyposażaniu nietrwałych elementów systemu w zdolność do nawiązywania do nich, co stanowi warunek samoreprodukcji (Luhmann 2007: 18).

Zastosowanie pojęcia semantyki systemu wzbogaconego o koncepcję reprezentacji społecznych pozwala pełniej uchwycić działanie samoopisu systemu medialnego. Ten zaś może tłumaczyć fenomen stabilnego i stosunkowo wysokiego deklarowanego zaufania wobec mediów.

Sytuacja mediów w Polsce po 1989 roku przypomina sytuację antycznego statku, który nieustannie znajduje się pomiędzy Scyllą a Charybdą. Z jednej strony mają one do czynienia z roszczeniami systemu politycznego, z drugiej – z ekspansją logiki systemu ekonomicznego (por. Jakubowicz 1992). Podstawową strategią żeglarza jest strategia przetrwania, a celem – obrona integralności własnej łodzi. Ta metafora, współgrająca z podstawowymi w teorii Luhmanna założeniami o określaniu i reprodukowaniu przez systemy autopojetyczne własnych granic i podstawowym celu, jakim jest trwanie tych systemów, nasuwa dalsze pytania o to, w jaki sposób media wypracowują własną logikę. Jak definiują same siebie? Jak wreszcie, w mało stabilnym otoczeniu, zapewniają sobie trwały fundament w postaci wyrażanego przez odbiorców zaufania?

Myślę, że mechanizmu owego re-generowania zaufania, do pewnego stopnia niezależnego od doświadczeń przeżywanych przez jednostki, należy szukać w sferze semantyki systemu. Semantyki obejmującej nie tylko teorię w znaczeniu akademickim, ale i sferę samoreferencyjnego dyskursu². W niniejszej pracy staram się bowiem uzasadnić, że semantyka systemu obejmuje także kolektywne teorie zdroworozsądkowe, których generowanie i rozwój jest zjawiskiem społecznym, ponadjednostkowym. Tym samym odwołuję się do tego, co Piotr Sztompka (1999b) zalicza do miękkich zmiennych: pewnych podzielanych, intersubiektywnych wzorów myślenia o obiektach świata społecznego. Traktuję je jednak jako elementy systemu komunikacyjnego.

Media dysponują większą niż inne systemy możliwością autoprezentacji, która ma kluczowe znaczenie dla budowy zaufania do instytucji (Luhmann 1979). Kategorię zaufania poddaję więc refleksji w kontekście semantyki systemu, rozumianej jako mechanizm zapewniający systemowi minimalny poziom zaufania, a w sytuacji kryzysowej jego dodatkowe wspomaganie. W niniejszej pracy staram się też odpowiedzieć na pytanie, czy mechanizm ten zmieniał się na przestrzeni 17 lat (1989–2006),

² Pojęcie dyskursu publicznego, dyskursu medialnego i samoreferencyjnego dyskursu definiuję w dalszej części pracy, zob. s. 35 i n.

czy może jego podstawowe elementy pozostały niezmiennie? Sygnalizowany w temacie problem zmian dotyczy więc przede wszystkim zmian w obszarze semantyki³ jako reakcji systemu na bodźce płynące z otoczenia. Czy system posiadający zdolność adaptowania się do swojego otoczenia, pod wpływem zmian w tymże otoczeniu, zmienia także swój sposób autoprezentacji?

Na koniec tego krótkiego wprowadzenia chcę jeszcze zwrócić uwagę na ramy czasowe prowadzonych analiz. Transformacja ustrojowa stworzyła unikalne warunki swoistego eksperymentu naturalnego. Moment, w którym system na nowo musiał zdefiniować swoją tożsamość oraz niejako na kredyt uzyskać zaufanie odbiorców, daje niepowtarzalne możliwości prześledzenia mechanizmów budowania tej tożsamości i następnie jej funkcjonowania w różnych sytuacjach. Literatura odnosząca się do przemian zachodzących w Polsce po 1989 roku różnie definiuje ramy czasowe okresu przejściowego. Samo pojęcie 'transformacja' oznacza przekształcenie jednej formy w inną (*Słownik Języka Polskiego PWN* 2006). Przyjmuję, że w Polsce wprowadzono zasady ustroju demokratycznego i kapitalizmu według ich cech definicyjnych (por. Ziolkowski 1999), przy czym zgodnie z zawężeniem tego stwierdzenia przez Sztompkę (1999b) transformację tak rozumianą odnoszę do zmian systemu prawnego. Ten zaś, stanowiąc otoczenie systemu medialnego, może stymulować procesy adaptacyjne pierwszego, zgodne z jego własną logiką i mające swoją kontynuację w jego dynamice. Odnośnie do systemu medialnego przyjmuję dalej, za Bogusławą Dobek-Ostrowską (1998), że w Polsce osiągnęliśmy już etap, w którym możemy mówić o implementacji zasad demokracji i wolnego rynku w obszarze komunikowania masowego, a problemy, z którymi się borykamy, dotyczą także krajów zachodnich, uznawanych za dojrzałe systemy demokratyczne. Można się zgodzić z tezą, że etap rozkładu poprzedniego systemu medialnego oraz wyłonienie się nowego, zdolnego do zaadaptowania zasad demokratycznego dziennikarstwa oraz gotowego do przyjęcia zachodniego modelu biznesowego, mamy już za sobą, choć media wciąż się zmieniają i trudno orzec jednoznacznie, kiedy dany proces się kończy, a zaczyna kolejny

³ Pojęcie semantyki systemu jest szczegółowo definiowane w dalszej części pracy. W tym miejscu zaznaczam tylko wstępnie, że wyprowadzone jest z teorii systemu społecznego Niklasa Luhmanna i odnosi się do procesów określania przez system własnej tożsamości. Semantyka jest teorią systemu na temat samego siebie.

(por. Jakubowicz 2005). Warto także podkreślić, że trudno jest przy tym przyjąć perspektywę „ku przyszłości” bez odniesienia się do specyfiki dziedzictwa historycznego.

Używane w niniejszej pracy wąskie rozumienie terminu ‘transformacja’, zdefiniowane w wymiarze czasowym jako punkt zmiany systemowej, ma więc charakter umowny i w pewien sposób symboliczny. Symboliczne jest traktowanie roku 1989 jako roku narodzin „Nowego” – mam tu na myśli przede wszystkim powstanie, na skutek ustaleń Okrągłego Stołu, podstaw nowej polityki informacyjnej (por. Goban-Klas 1990, 2004), a tym samym bardziej początek niż koniec przemian. W konsekwencji określenie „Polska potransformacyjna” odnosi się tu do okresu, który rozpoczął się w Polsce po 1989 roku i trwa do dziś.

Celem, który postawiłam sobie w tej pracy, jest identyfikacja i opis roli mechanizmów semantyki systemu w generowaniu zaufania na poziomie instytucjonalnym. Dlatego szczegółowej analizie poddane zostaną artykuły prasowe jako przykłady samoopisu systemu, dostępne działającym w jego ramach jednostkom (czytelnikom).